

## Տ. Ս. ՆԵՐՍԵՍ ԶՆՈՐԱԼԻ

36. Ծանօթ հղաւ արդէն Շնորհալիին անձնաւորութիւնը այն նախընթաց տեղեկութիւններով զորս տուինք նախորդ հայրապետներուն վրայ խօսած ատեննիս: Ներսէսի ծնունդն է ի Մովսէս, իսկ Ներսէս անունը չեմք գիտեր աւագանի է թէ քահանայական օծման: Իւր եղբորմէն վեց տարի միայն կրտսեր է. ուստի համեմատաբար 12 կամ 14 տարեկան էր նորա կաթողիկոս եղած տարին, 1113-ին: Իւր եղբոր հետ աշակերտած էր Կորմիրվանեցի Ստեփանոս վարդապետին և կուսակրօն քահանայ օծուեցաւ իւր եղբորմէն հազիւ 18 տարեկան եղած ատեն 1120-ին, երբ Գրիգոր կաթողիկոս կը գտնուէր ի Շուշ: Ներսէսի առաջին ուսումնասիրութիւնները քերթողական և կրօնական եղան միանգամայն, և կանուխէն սկսաւ գրել այն բազմաթիւ չափաւ երկասիրութիւնները որք մեծաւ մասամբ հասած են մեզի, և յորս վանկաչափ և յանգաւոր ձև մը սկսած է գործածել. որ իրմէ առաջ հազիւ ծանօթ եղած է, իսկ իրմէ ետքը յոյժ տարածուած: Քահանայութենէն սկսելով Ներսէս իւր եղբոր գործակիցն ու ընկերակիցն եղաւ, և կամ ինչպէս մեր լեզուով պիտի ըսէինք, նորա պաշտօնական և մասնաւոր քարտուղարը միանգամայն: Ներսէս պատմութեան մէջ երկու մականուններով ճանչցուած է, թէպէտ երկուքն ալ բացառաբար իրեն յատուկ չեն: Կրայեցի մականունը յատուկ չէր անագան երբ կաթողիկոսաբանը փոխադրուեցաւ ի Հռոմկլայ, 1147-ին և ինքն ալ հաստատապէս այնտեղ բնակել պարտաւորեցաւ, զի ծննդեամբ Մովսէսցի էր և ոչ Կրայեցի: Միւս կողմանէ Կրայի բնակողներ բազմաթիւ եղած են. թէպէտ անտի չեն առնուր իրենց մականունը: Աւելի յատուկ է Շնորհալի մականունը, սակայն այդ ալ միայն իրեն տրուած չէ, այլ իւր աշակերտակիցներն ալ, Ղուկասու մեկնիչ Իգնատիոսը, Կաթողիկեայք մեկնիչ Սարգիսը, Մարկոսի մեկնիչ Բարսեղը, հաւասարապէս Շնորհալի մականուն ունին, և կերելի թէ Շնորհալի անուամբ ճանչցուեցան Կարմիրվանեցոյն աշակերտութենէն ծաղկող մեկնիչ վարդապետները, յորոց մին էր և այս Ներսէս մեկ-



նիչն Մատթէոսի: Այսու հանդերձ Շնորհալի մականունը այնպէս յատուկ եղած է Ներսէսի, որ պարզապէս սոյն անուամբ կը ճանչցուի ինքը պատմութեան մէջ:

37. Ներսէսի գործունէութիւնը աստիճան մը ևս ընդարձակուեցաւ, երբ եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ 33 տարեկան եղած ատեն 1135-ին: Այն ատեն կաթողիկոսարանն կը գտնուէր ի Մուլք: Գանի մի տարի ետքը 1141-ին, Ներսէս գտնուեցաւ Անտիոքայ Լատինաց ժողովին, և Դրիգորի Նյուսադէմ ուխտի գացած ատեն 1142-ին, Ներսէս ստանձնեց ու վարեց կաթողիկոսարանի գործերը: Մանրամասն պատմութիւններ ինքն ալ մեզի թողած չէ. 20 և աւելի տարիներ կը սահին առանց պատմութեան, յորս միայն Ամայեցւոց մոլորութեան խնդիրը տեսանք պատմուած: Այլ Ներսէսի կեանքը անգործ չանցաւ, իւր երկասիրութիւնք, և մանաւանդ քերթողական գրութիւնք, մեծաւ մասամբ այս ատեն են գրուած, և ասոնց մէջն են տաղաչափեալ Պատմութիւնն, Ողբն Նդեսիոյ, և Բանն մխիթարական ի տնօրէնութիւնս Քրիստոսի, որ աւելի *Յիսուս որդի* սկզբնաւորութեամբն է ծանօթ: Բաց աստի ունի բազմաթիւ և այլազան տողեր և զբոսածներ և Ս. Դրոց մեկնութիւններ: Ներսէս երկրորդական գրից մէջ ծերացաւ զրեթէ, զի ինչպէս ըսինք շատ կրտսեր չէր քան զեղբայրն, և երբ Դրիգոր ծերութեան և տկարութեան համար կաթողիկոսութիւնը կը փոխանցէր իւր կրտսեր եղբոր, 1166 ապրիլ 17-ին, ինքն 70 կամ 72 տարեկան էր, իսկ Ներսէս 64-էն պակաս չէր, որ է ըսել արդէն ալոյրեալ և պատկառելի անձ մըն էր: Նրեք ամիսները զորս իբր կաթողիկոսակից անցուց մինչև իւր եղբոր մահը, 1166 յուլիսին, մեք ըստ հաստատուն սովորութեանց կը վերագրենք նախորդին, և Դրիգորի մահուանէ կը սկսենք Շնորհալոյն բուն կաթողիկոսութեան միջոցը:

38. Նոյնպէս ըմբռնած էր Ներսէս ալ, զի իւր առաջին և նախընծայ հայրապետական գործը, որ է անգլղանիկ օրհնութեան կոնդակը, Դրիգորի մահուանէն յետոյ արձակեց: Այդ կոնդակն է որ *Թուղթ ընդհանրական* կամ պարզապէս *Ընդհանրական* անունով կը ճանչցուի ազգիս մէջ, և մեր եկեղեցւոյն պաշտօնական գրութեանց մէջ նախապատիւ տեղ մը կը գրաւէ: Շնորհալին, ինչպէս և վայել էր իւր շնորհալից և շնորհաբաշխ գրին, արտասովոր կարեւորութիւն տուաւ այդ գրութեան, և ուղեց որդաւանական և կրօնական կէտէրու առձեռն ուղեցոյց մը լինի այն ամենուն համար, և անոր մէջ գտնեն իրեն հաւատքին և պաշտամունքին և կենցաղավարութեանց հիմնական օրէնքները. և իբր տպահով առաջնորդ հետևին անոր: Շնորհալին իւր գիրը



կուղղէ Առ համօրէն հայասեռ ազինս, թէ ի հայրենիս մնացելոց և թէ յարևմուտս պանդխտելոց, թէ զանազան աշխարհաց մէջ թափառելոց և թէ հեռաւոր երկիրներ ցրուելոց: Գրութեան պատճառն է, որ ինքն ամեն կողմ չկրնար շրջել, և կենդրոնական մայրաքաղաք ու հայրապետանոց ալ չունի որ անտի խօսի, այլ իբրեւ զայծեամն յորսորդաց եւ ի շանց փախուցեալ, ի քարանձաւս կը բնակի Հռովմայի մէջ առանձնացեալ (Ընդհ. 7), մինչ միւս կողմանէ չէ կարող իւր խիղճը հանդարտեցնել, և միակ եղանակ կը գտնէ գրաւոր կերպով հովուական պարտքը լրացնել: Այս է Ընդհանրականին նպատակը: Պարունակութեան առաջին մասը դաւանական է, և ընդարձակ կերպով կը բացատրուին Սրբորութեան և Մարդեղութեան խորհուրդները և հաւատոյ կարեւորութիւնը: Անկէ ետքը կսկսի կանոնական մասը, որ բաժնուած է զանազան գլուխներու, և ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի կարևոր խրատներ տրուած են. 1. վանականաց, 2. վանահարց, 3. եպիսկոպոսաց, 4. քահանայից, 5. իշխանաց, 6. զինուորաց, 7. քաղաքացւոց, 8. դիւղացւոց, և 9. կանանց: Իւրաքանչիւր գլխոյն մէջ կան եկեղեցական իրաւանց, կանոնաց, ծիսից և սովորութեանց վերաբերեալ ամենակարևոր կէտեր, որոնց ամբողջական ուսումնասիրութիւնը՝ բովանդակ Հայ Եկեղեցւոյ ուսումնասիրութիւն մը կը լինի, որ մեր նպատակէն դուրս է: Այն օրէն մինչև ցայսօր Շնորհալոյն Ընդհանրականը հայ եկեղեցականաց առձեռն պատրաստ գիրքը եղած է, և բոլոր պէտք եղածը անոր մէջէն կը քաղեն:

39. Շնորհալոյն կենաց և գործունէութեանց մեծագոյն արարքը միութենական բանակցութիւնները լինելով, հարկ է որ յատուկ մտադրութիւն դարձնենք անոնց: Շնորհալին ջերմ պաշտպան եղաւ այդ ձգտմանց, և ամենայն ուժով շարունակեց Յունաց Մանուէլ կայսեր հետ սկսած բանակցութիւնը, զոր ճշտիւ խօսելով ինքն իսկ սկսած էր Մամեստիոյ կուսակալ Ալեքսի հետ: Շնորհալոյն այդ միութենական ձգտումները այնպիսի մեծ ոգևորութիւն պատճառած են Հռովմէադաւաններուն, որ զՆերսէս կատարեալ հովումէական մը կը կաբժեն, և Սուրբ անունն ալ կընծային անոր, պարզապէս Հայոց եկեղեցւոյն հոգիէն զատուած և Կաթողիկ եկեղեցւոյ հոգւոյն յարած ենթադրելով զնա: Սակայն Շնորհալոյն բոլոր կեանքին մէջ, իւր և Հռովմայ պապերուն հետ որևէ յարաբերութեան գործ մը, կամ նշան մը չգտնուիր: Իսկ Յունաց հետ միաբանութեանց ջանքը Հռովմէադաւաններուն փափազին չժառայելը, քանի որ արդէն Յոյնք և Լատինք իրարմէ բաժնուած էին, և Յունական եկեղեցին Լատիններէն իբրեւ հերձեալ



և մոլորեալ կը նկատուէր: Մանուէլ Կոմենոս կայսր, զոր այնչափ կը բարձրացնեն մերայինք, և որ միութեան գործին ողին կը նկատուի, նոյն այն Մանուէլն է, որ Լատինաց հին և նոր հեղինակներէն ամեն տեսակ մեղադրանքներով կանարգութիւն, թէ իւր հակահռովմէական ընթացքին համար, և թէ 1147-ի երկրորդ խաչակրութեան ձախողութիւնն պատճառ լինելուն համար: Անկէ ետքն ալ բոլոր իր կեանքին մէջ Լատինաց թշնամութիւնն ցուցած և անոնցմէ ալ թշնամութիւն գտած է: Չենք գիտեր թէ Շնորհալին ինչ տեսակ հռովմէական մը կը լինի, որ հռովմէականաց և հռովմէականութեան ոխերիմ թշնամոյն հետ համաձայնել կը ճշնի, իսկ բուն հռովմէականութեան հետ յարաբերութիւն հաստատել իսկ չձեռնարկեր:

40. Այլ թէ ինչ էր Շնորհալայն միութենական ձգտմանց բուն ոգին, մեզ դժուարին չէ բացայայտ կերպով պարզաբանել: Միութիւն կամ միաբանութիւն բառը մերայնոց միտքին մէջ կամ բերնին վրայ չունի երբէք այն իմաստը, զոր կընծայեն նմին Հռովմէականք: Սոցա համար միութիւն է, երբ ուրիշ ուրիշ եկեղեցի մը կուգայ կը համաձայնի կամ կը հպատակի իրենց եկեղեցւոյն: Մինչև մէկ աստիճան Յոյնք ալ նմանօրինակ իմաստ մը կ'ուղէին տալ միութեան խօսքին, ինչպէս լատինացութեանց պատմութիւնն ալ պիտի ցուցնէ: Հռովմէականութիւն և Բիւզանդականութիւն մէկէ տալիս զիրար շօշափող սկզբունքներ ունին: Իսկ Հայոց համար միութիւնն է, ոչ թէ գտնուող եկեղեցիներէն միոյն տիրապետութիւնը, և ոչ իսկ իրենց եկեղեցւոյն տիրապետութիւնը, այլ նախնական և հնաւանդ եկեղեցւոյն տիրապետութիւնը, որ սկզբնական եկեղեցին էր, և սկզբնական լինելով ճշմարիտ ալ էր. և որ սեփական էր ամեն քրիստոսադաւան եկեղեցեաց, երբ որեւէ երկրորդական պատճառներով իրարմէ զատուած չէին: Դաւանական մասին մէջ հինն ու նախնականը, կանոնական մասին մէջ առաջինն ու սկզբնականը, ծիսական մասին մէջ էականն ու ընդհանրականը, ամեն կէտերու մէջ ի հնուց անհրաժեշտ նկատուած և անհրաժեշտ վճռուածները. իսկ մնացեալ կէտերու մէջ, որք ազատ կը մնան, իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ սեփական սովորութեանց յարգն ու պահպանութիւնը: Զիրար ազդեցութիւնն ալ ճանչնալ, ի Քրիստոս եղբայրութիւնը արդեամբ ցուցնել ի հոգի և ի մարմին, ի ներքուստ և արտաքուստ, և նոյն իսկ արտաքին միջոցներով իրարու նպաստել, իրարու նեղութեան հասնել, և ժանաւանդ եկեղեցւոյ հակառակորդաց և դաւաճանողաց դէմ համերայն միութեամբ գործել: Նմանապէս զիրար հոգևոր



հաղորդութենէ ալ չզրկել, և քրիստոնէական մխիթարութիւններէ չհեռացնել, և այդպէս ի սէր և ի պատիւ զմիմեամբ ելանելով միութիւն և միաբանութիւն հաստատել ի Քրիստոս և յնկեղեցի: Այդ նպատակին հասնելու համար Հայեր չեն քաջուած երբեմն զոհողութեանց ալ ենթարկուիլ և զիջողութեանց մէջ առատանայ, կամ կարևոր եկեղեցիներու օգղեցութիւնը յարգելու համար, կամ տեարաց տկարութիւնը բաւական համար, և կամ ընդհանուր շինութեան համար օրինաւորէն ալ հրաժարելու աւետարանական սկզբունքին հետեւելու համար: Սակայն երբ իրենց ուղղամտութիւնը չարաչար է մեկնուած, կամ իրենց արտաքին տկարութիւնը ի չարն է գործածուած, յանկարծ զայլացած է իրենց օգին, և զիջողութեանց չափն ալ լրանալով հարկ սեպած են իրենց ուղղութիւնը համարձակ պաշտպանել:

41. Շնորհալայն դառնալով, ի հարկէ կսպասէր նա Ալեքսի ձեռք զրկուած գրոյն ընելիք օգղեցութեան, և Կոստանդնուպոլսէ գալիք պատասխանին, այլ երկու տարիներ անցած էին իզուր, չենք գիտեր Ալեքսի դարձին ուշանալուն կամ թէ Մանուէլի զբաղեալ լինելուն համար: Զարմանալի է որ Մանուէլ չէ լսած Գրիգորի մահը, որով տարի անցնելէ ետքը, 1167 սեպտեմբերին, նոյն Գրիգորի կուղղէ իւր նոմակը, և միութեանական բանակցութեանց համար Կոստանդնուպոլիս կը հրաւիրէ հաւատոյ գրոյն հեղինակ և կաթողիկոսին եղբայր Ներսէսը, և Սմբատ անունով մեծ պալատական մըն ալ կը զրկէ, որպէսզի կայսերական ծախքով և արժանաւոր պատուով Կոստանդնուպոլիս բերուի Հայոց կաթողիկոսին ներկայացուցիչը: Ներսէս, որ արդէն կաթողիկոսական աթոռին վրայ կը գտնուէր, ուրախութեամբ ընդունեց կայսեր գիրը Սմբատ պալատականին ձեռքէն, սակայն այլ ևս վայել չէր իրեն իբր բանազնաց երթալ, և ոչ ալ կրնար իւր աթոռը թողուլ ու հեռանալ: Զուգեց ալ ուրիշ մը իբր պատուիրակ զրկել, զի գործը փոփոկէր և և կուգէր անձամբ վարել բանակցութիւնները: Մըտածելով որ Մանուէլ ստէպ իւր մայրաքաղաքէն կը հեռանայ, և Իկոնիոնի Տաճիկներու հետ պատերազմելու պատճառաւ Կիլիկիա կը մօտենայ, խնդրեց որ ինքն կայսրն յանձն առնու զալ յարեւելս (Ընդհ. 112), և այնտեղ ժողովով կարգադրուի ամեն բան: Շնորհալին լսած էր որ Հռովմայ պապէն ալ պատգամաւորներ եկած են Կոստանդնուպոլիս, և ինքն ալ լուր կուտար թէ Ասորոց պատրիարքէն ալ պատգամաւորներ եկած են Հռովմայ, հետեւեալ կը յուսայր. թէ Հայք և Յոյք և Լատինք և Ասորիք, որ է ըսել բովանդակ քրիստոնեայք կրնան միութեան յանգիլ (Ընդհ. 117): Շնորհալին կը խորհրդածէր ևս, թէ որովհետեւ բա-



Ժանուարը եօթն հարիւր տարիէ ի վեր հինցած և արմատացած և ատելութեան փոխարկուած է (Ընդհ. 114), ուստի պէտք է խոհեմութեամբ դորձել, և պէտք չէ որ և ոչ մի կողմերը պնդէ իբրև վերջնական պայման, և բանակցութիւնն ոչ *եղիցի որպէս տեսնուի առ ծառայս եւ ծառայից առ տեսնուի* (Ընդհ. 117), ոչ մէկ կողմը հրամայէ և միւսը հնազանդի, այլ իւրաքանչիւր կողմ ինչ որ ուրիշի վրայ պակաս կը կարծէ՝ յայտնէ, և անաչառ քննութիւն լինի, թաղաւոր ճանչցուի՝ Գրիստոս, և դատաւոր ճանչցուին առաքեալք և մարգարէք և ուղղապէս վարդապետք եկեղեցւոյ, և որ կողմին խօսքը իրաւացի յայտնուի, զայն ընկալցուք անհակառակ, կամ որ կողմին խօսքը անիրաւ դատուի, անցանէ ի քաց հրաժարեսցուք *երկոքեան* (Ընդհ. 118), Գննութիւնն ալ չլինի հակառակութեամբ եւ անօգուտ ճանակոռուութեամբ որպէս մինչեւ ցայժմ, այլ ըլլայ հեզութեամբ եւ հանդարտութեամբ եւ զքեռն իրերաց բառնալով եւ զտկարութիւն տկարաց բժշկելով, Առաջուց դիտելով թէ Յոյնք աւելի զօրաւոր և աւելի իմաստուն կը կարծեն զինքեանս քան զՀայս, կը յարէ. *Ճէ ինչ անտեղի կամ առաջին, կատարելոց յիմաստութիւն յանկատարից ընդունել զօգտակարագոյն ինչ բան* (Ընդհ. 119): Շնորհալին կընդունի թէ ինչպէս Հայեր Յոյներէ սորվելիք և ուղղելիք կունենան, նոյնպէս և Յոյներ Հայերէն սորվելիք և ուղղելիք կէտէր ունին: Ահա Շնորհալւոյն իմացած միութեան կերպը, զոր կընդարձակէ հաւասարապէս Յունաց և Հայոց, Լատինաց և Ասորաց, ինչպէս կանուխ ակնարկեցինք:

42. Այդ նամակին կցեց Շնորհալին նոր պաշտօնական, գիրեր, մին Սահմանք հաւատոյ, և միւսը Յաղագս աւանդութեանց ժաւագրեալ, յորս աւելի ընդարձակ կերպով կը բացատրէ ինչ որ Մամեստիայէ ղրկուած Գիր հաւատոյ-ով գրած էր: Այդ երկրորդը աւելորդ էր, ինչպէս ինքն ալ կը դիտէ, սակայն պնդագոյնս պահանջէր զայն թղթաքերն Սմբատ ի ղիմաց կայսեր: Այդ պահանջին պատճառը միայն այն կրնայ լինել, որ առաջին գիրը գրուած էր ի Ներսիսէ իբրեւ պիսկոպոսէ: Մանուէլ իրաւունք ունէր աւելի պաշտօնական հիմնագիր մը ուզել կաթողիկոսէն, և որովհետեւ Գրիգոր վախճանած էր, նոյն ինքն Ներսէս իբրեւ կաթողիկոս պէտք էր հաստատէր ինչ որ յառաջ իբրեւ պիսկոպոս գրած էր: Այդ երկրորդ գիրը պարունակութեամբ առաջինէն տարբեր չէ, այլ շարադրութեամբ ճոխագոյն է: Սահմանք հաւատոյ-ին մէջ աւելի ընդարձակութեամբ կը բացատրուին Մարդեղութեան խնդիրները, և գլխաւորապէս ի Գրիստոս բնութեանց և կամաց և գործողութեանց միութեան կամ միաւո-



բութեան վարդապետութիւնը և կը պաշտպանուի Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը: Իսկ Աւանդութեանց մասին մէջ կը խօսուի զանազան ծիսական նիւթոց վրայ, որք են. 1. Պատարագին բաղարջ հացը, 2. Պատարագին անջուր բաժակը, 3. Ծնունդին և մկրտութեան ի միասին տօնուիլը, 4. Սուրբ Աստուածին խաչեցարը. 5. Խաչերուն բեւեռ զարնելը. 6. Խաչերու օրհնութիւնը, 7. Պատկերաց պաշտօնը, 8. Առաջաւորաց պահքը: Այդ ամեն կէտերուն մէջ Շնորհալին կը ցուցնէ թէ Հայոց եկեղեցւոյ աւանդութիւնը ուղիղ է և հնաւանդ, և թէ Հայոց եկեղեցին պարտաւոր չէ նմանիլ ուրիշ եկեղեցիներու, որք նոյնպէս կարող են իրենց աւանդութիւնները պահպանել, զի յայսպիսիս իւրաքանչիւր եկեղեցի իրաւունք ունի իւրը պահպանել: Ներսէսի կաթողիկոսութենէն տարի մը և աւելի ետքը, 1167 սեպտեմբերին գրուած էր Մանուէլի նամակը. հաշուի առնելով վրան եկող ձմեռը, և պատգամաւորին գալը, և գալուստէն յետոյ անցած ժամանակը, հնարաւոր է 1168 տարուան գարնան թողուլ Ներսէսի պատասխանները, թէպէտ ոչ նամակին և ոչ ծանօթութեանց մէջ թուական յիշուած չէ:

43. Սմբատ պալատական կը դառնայ ի Կոստանդնուպոլիս Ներսէսի պատասխաններով, որք դարձեալ լաւ՝ այսինքն յուսադրական ապաւորութիւն կը թողուն կայսեր և պարթիարքին, պալատականաց և եկեղեցականաց վրայ: Սակայն Մանուէլ արեւմտական աշխարհին շփոթմամբ զբաղեալ, անկարանայր զԵլսն յարեւելս ըստ հայցուածոյ հայրապետին (Ընդհ. 144), այսինքն է, թէ անհնար կը լինէր Մանուէլի Գիլիկիա երթալ, և ժամանակ մը պատեհ առթի տկնկալութեամբ ատեն անցնելէ յետոյ, կայսրը վերջապէս որոշեց բանակցութիւնները բերանացի շարունակել, և Հայերը Յոյներուն մօտեցնելու համար եկեղեցական պատգամաւորութիւն մը ղրկել, և ընտրեց Թէոբրիանոս անուն աստուածաբան և փիլիսոփայ վարդապետը, և անոր ընկեր տուաւ Փիլիպպոսը, որ հայոց վանքին առաջնորդ Ութման մականունեալ Յովհաննէ կամ ըստ այլոց Վահան վարդապետը, և պաշտօնական յանձնարարագիրերով, 1170 մայիսին յղեց Հռոմէլայ: Այստեղ յայտնի կը լինի թէ Յոյներ եղածէն գոհ մնացած չէին, և Ներսէսի ղրկած հաւատոյ և աւանդութեանց գիրերը իրենց ուզածին յարմար եկած չէին. քանի որ Հայոց եկեղեցին յամենայնի և ըստ ամենայնի պաշտպանուած էր, զի կուզէին որ Հայեր թէ ոչ ամեն, գոնէ գլխաւոր կարծուած կէտերու մէջ իրենց դաւանութիւնն ու ծէսը թողուն, և Յոյներուն դաւանական և ծիսական ձեւերը ընդունին: Թէոբրիանոս շուտով Հռոմէլայ հո-



սաւ և սկսաւ վիճարանութիւններ կատարել շաբաթներով և ամիսներով, որպէս զի Շնորհալին համոզէ թէ ինչ որ Հայերը կը դաւանին կամ կը պահեն բոլորովին մոլար ու սխալ են, և պէտք է որ Յունաց դաւանական բացատրութեանց և ծիսական կարգաց համակերպին:

44. Լամբրոնացիին ալ կը յիշէ թէ Թէորիանոս այդ վիճարանութեանց մէջ փոխանակուած հարցուպատասխանները զամենեւեմ ի գրի դրողմեաց (Ընդհ. 158), թէպէտ ինչ գրածը մեր մէջ չենք գտներ: Սակայն յունարէն լեզուով կը գտնուի Թէորիանոսի և Ներսէսի վիճարանութեանց ընդարձակ ատենագրութիւն մը, այնպէս մանրամասնութեամբ յառաջ բերուած, որ կարծես թէ ողագրեալ լինէր: Այդ գրութեան մէջ գլխաւոր տեղը բռնողը մի բնութիւն կամ Երկու բնութիւն ըսելու կէտն է, որուն վրայ երկարօրէն կը խօսակցին. և որուն կը հետեի ի Բրիստոս մի կամ երկու կամաց խնդիրը իբր առաջնայն յաւելուած: Ասոնցմէ զատ վիճարանութեան նիւթ են եղած. 1. Բրիստոսի ծննդեան տօնին օրը. 2. Սուրբ Աստուածին խաչեցարը. 3. Միւռոնի նիւթը. 4. Ժամասացութիւնը գաւթի մէջ կատարելը. 5. Քաղկեդոնի Ժողովին վճիռը կամ Լևոնի ատմարին գլխաւոր մասը. որոց նկատմամբ համառօտ վիճարանութիւններ կը լինին: Այդ գրութիւնն անշուշտ Թէորիանոս ըստ իւր մտաց պատրաստեց և ներկայեց Մանուէլի: Ինքն այնպէս կը ցուցնէ թէ Ներսէս ամեն բանի կը համոզուի և կը զիջանի. կը նշուի Հայոց դաւանութիւնն ու սովորութիւնը. և ինքն և իր եպիսկոպոսներ կը գոչեն թէ Հռովմէական են, ինչպէս կը թարգմանէ Կալանոս, որ ըստ Թէորիանոսի պէտք էր ըսէր թէ Հռոմ են, զի Թէորիանոս ինքն ալ հռովմէական չէր: Ըստ Թէորիանոսի Ներսէս ամեն բան ընդունելէ և մեղայ գոչելէ և իր անցեալը նշուելէ ետքը կը խոստանայ որ ժողով մը գումարէ, և ինքն նախ Թէորիանոսի դէմ խօսի, որպէս զի իրենները գրաւէ. և յետոյ կամաց կամաց զիջանի և Թէորիանոսի բոլոր ըսելիքները ընդունի (Կալանոս. Պատմ. 319): Ներսէս կը խնդրէ նաև զողջացեալ սրտիւ եւ արտասուածոր աչօք (Կալ. Պատմ. 322), որպէս զի Կոստանդնուպոլսոյ յոյն պատրիարքը հանդիսաւոր կերպով Ս. Սոփիայի տաճարին մէջ օրհնեցէ զազգն Հայոց որ այնքան ժամանակս մնաց ի նզովս: Այսպէս կը նկարագրէ Թէորիանոս իւր դեռպանութեան ելքը:

45. Ամենայն ոք կզգայ թէ որչափ անյարմար են այդ եզրակացութիւնք Շնորհալոյն բերին, զոր ոչ թէ մեք միայն իբրև կարող անձ մէկը ճանչնանք, այլ և ըստ վկայութեան նորին



իսկ Թէորիանոսի, զոր յառաջ կը բերէ Կալանոս, Շնորհալին անհաս զիտութեան և կատարեալ առաքինութեան տէր անձ մըն էր, այնպէս որ իրաւամբ կը կարծուէր, թէ ոմն Աստուածաբան եւ Ոսկիաբան յայտնեալ է ի Հայոց ազգէ (Կալ. պտ. 240). բայց բնաւ իսկ Գրիգոր Աստուածաբանի և Յովհան Ոսկեբերանի համահաւասար չէր լինէր, եթէ սխալ վարդապետութիւնն իբր ուղիղ կարծելու չափ տգիտութեան մէջ էր: Շնորհալին կը յանդիմանէ Պօղոս քահանայ մը, որովհետեւ Յունաց դաւանութիւնն էր ընդունելու և Հայոց եկեղեցին կը բամբասէր (Ընդհ. 207). արդ ինչպէս հնար է ենթադրել որ ինքն նոյնը ըրած լինի: Ասկէ աւելի վճռական է նամակն զոր Շնորհալին կը գրէ Մանուէլի Թէորիանոսի դառնալուն առթիւ, և նորա ձեռօք ալ կը յղէ 1170 հոկտեմբերին: Այդ նամակին մէջ ինչ որ աւանդութեանց կամ ծիսից խնդիրներ են՝ բնաւ իսկ յիշուած չեն, կամ այն է որ անոնց վրայ խօսուած ալ չէ, կամ այն է որ խօսուելէն յետոյ խընդրոյ նիւթ մնացած չէ, և կամ թէ այն կէտերուն մէջ Ներսէս բացարձակապէս իւր եկեղեցւոյն աւանդութեանց պահպանութիւննր պնդած է: Դաւանական կէտին գալով Ներսէս կընդունի թէ հնար է՝ կերպով մը երկու բնութիւն ըսել առանց նեստորական լինելու, համաձայնելով Գրիգորի Աստուածաբանի բացատրութեան որ երկու ըսաւ վասն անկորուստ եւ անյնղլի գոլոյ ընութեանցն (Ընդհ. 151): Սակայն միւս կողմանէ կը նկատէ և կը պնդէ թէ առանց ետեւան լինելու իրենք ալ կարող են մի բնութիւն ըսել հետեւելով Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ, որ մի բնութիւն ըսաւ յաղագս անճառ միատրութեանն: Շնորհալին կաշխատի այս կերպով միաբանութեան կէտ մը ստեղծել, որպէս զի մի և երկու ըսողներ մեկնողական համաձայնութեամբ զիրար գտնեն, և առանց զիրար բառացի նոյնութեան ստիպելու, սէր հաստատեն հաւատքի նոյնութեան վրայ, թէ Քրիստոս Աստուած և մարդ է միանգամայն, և ոչ թէ այլ ոք և այլ ոք: Բայց պաշտօնական համաձայնութիւն կնքելու համար հարկ կը դադար ազգային ժողով գումարել, յորում պիտի աշխատի սիրոյ և խաղաղութեան յորդորիչ և թելադիր ըլլալ:

46. Ըստ Լամբրոնացւոյն Մանուէլ կայսր և Միքայէլ պատրիարք յոյժ գոհ կը մնան Թէորիանոսի պատմածէն և Շնորհալւոյն գրածէն, և մեծ յոյս կը տածեն թէ խաղաղութիւնը և միաբանութիւնը պիտի յաջողին: Այսու հանդերձ այս անգամ ալ պէտք չէ շատ յառաջիկա լաւատես ակնկալութիւններով: Սրկու տարի կանցնի մինչև որ Յոյներ պատասխանեն Հայոց, և այդ երկար լռութիւնը տեղի պիտի չունենար, եթէ ամենայն ինչ աւարտած



էր: Յոյները պէտք չէր պատահէր կորսնցնէին եթէ Շնորհալին մեղայով իւր անցեալը նզովեր էր, և ոչ ալ նոր պայմաններ պէտք է առաջարկուէին եթէ ամեն պայմաններ ընդունուած էին: Նրկու տարի ետքը կը գրուի Մանուէլի պատասխանը 1772 դեկտեմբերին, յորում Մանուէլ կը զարմանայ թէ ինչպէս Ներսէս կարող է տակաւին մի բնութիւն ասացուածոյն վրայ սնդել. ուստի Հայոց պաշտպանութեան պատասխանները կարճելու նպատակով ինը առաջարկներ կը ներկայացնէ, և Նախկին պատուիրակները Թէոփիանոս իմաստասէրը և Յովհաննէս Ութմանը նորէն Հռոմկլայ կը զրկէ, որպէս զի խոստացուած ժողովը գումարուի և Հայերը հանդիսապէս ոտորագրեն յիշեալ ինը առաջարկութիւնները: Լամբրոնացիին ծանօթութեանց մէջ կըսէ թէ կայսրը թողած էր որ Հայերը չընդունուած գլուխներուն համար հաւանեցուցիչ պատճառներ առաջարկեն, բայց նամակին մէջ այդ պարագայն չյիշուիր: Միեայնի պատրիարքին կողմէն ալ նամակ մը կայր սիրայորդոր ոճով գրուած:

47. Առաջարկուած ինն գլուխները հետևեալներն են. 1. Մի բնութիւն ըսողները նզովել: 2. Նրկու բնութիւն բացատրութիւնը ընդունել: 3. Սուրբ Աստուածը առանց *խաչնցարի* և առանց *ՆԼ*-ի երգել: 4. Մնունդը և բոլոր յարակից տնօրինակները, ևս և Ամենայն Սրբոց տօնը Յոյներուն հետ կատարել: 5. Միւռոնը ձէթով պատրաստել: 6. Խմորուն հացով և ջրախառն բաժակով պատարագել: 7. Բոլոր եկեղեցականները և աշխարհականները պատարագի ժամին եկեղեցւոյ մէջ պահել: 8. Չորերորդ և հինգերորդ և վեցերորդ և եօթներորդ տիեզերական ժողովները ընդունել, որ է քսել Քաղկեդոնի և Կոստանդնուպօլսոյ Բ. և Գ. և Նիկիոյ Բ. ժողովները տիեզերական ճանչնալ: 9. Հայոց կաթողիկոսներուն առաջարկութիւնը, կամ աւելի ճիշտ՝ հաստատութիւնը Յունաց կայսրէն ընդունել: Այդ համառօտ քաղաածը բաւական է մեզի ցուցնելու, թէ ինչ կիմանային Յոյնք երբ միութիւն կըսէին: Առաջարկեալ գլուխներուն մէջ ոչ միայն կան այնպիսի կէտեր որ իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ սեփական ծեսեր են, և որոց նկատմամբ պէտք չէր իսկ խօսք ընել, այլ և կայ վերջին գլուխը, որ բացարձակապէս կը նշանակէ Հայոց եկեղեցւոյ պետը Յունաց եկեղեցւոյն և Յունաց կայսեր հպատակեցնել, և ինչ որ Յոյներ իրենց քաղաքական զօրութեան և տիրապետութեան ժամանակ բռնութեամբ իսկ չկարացին ընել, այժմ Հայոց յօժարակամ յանձնառութեամբը հաստատել: Միւս կողմանէ յայտնի կը լինի որ Թէոփիանոսի առաջին պատգամաւորութենէն Շնորհալին ալ իրազեկ եղած էր, թէ Յոյներ իւր



ուղիղ ու սուրբ նպատակէն շատ հեռու են. և թէպէտ երկու տարի անցած էր այն ժամանակէն ի վեր, սակայն խոստացուած ժողովը չէր հրաւիրած, գումարումէն օգուտ չսպասելով:

48. Նրբ Թէորիանոս և Ութման 1173-ին սկիզբները Հռոմ-կայ հասան, Կիլիկիոյ և Միջագետաց եպիսկոպոսներէն փոքրիկ գումարում մը կազմուեցաւ, և կարգացուեցան կայսեր և պատրիարքին նամակները և հռչակաւոր ինը գլուխները: Ներսէս միութեան սրտանց փափագող էր և միութեան գործը ինքը ստեղծեր էր, և որչափ ալ պաղէր Յունաց ընթացքէն, չէր կրնար բոլորովին հրաժարիլ իւր սիրելի գաղափարէն: Հետեւաբար չուզեց իսկոյն խիստ ու վերջնական մերժողականով պատասխանել, և ընդհանուր ազգային ժողով գումարելու անհրաժեշտ պէտքը առջև զնելով ուզեց գործը երկարաձգել. իբր զի առանց արևելեան եպիսկոպոսաց համաձայնութեան, ընդհանուր եկեղեցւոյ վերաբերեալ որոշում մը կաթողիկոսն ինքնին կամ միայն Կիլիկիոյ եպիսկոպոսներով չէր կրնար աւարտել: Այսպէս խնդիրը կը յետաձգէ, երկու նամակներուն պատասխաններ կը գրէ, Թէորիանոսն և Ութմանն ալ կը համոզէ թէ եպիսկոպոսաց հաւաքուելուն շատ ատեն պէտք է, և երկուքն ալ ձեռնունայն ետ կը դարձնէ: Շնորհալին կայսեր նամակին մէջ կանուխէն կը յայտնէ, թէ ինն առաջարկները բոլորովին ընդունել անհնար է, բայց այսու հանդերձ ուսնց համար զոհողութիւն ու զիջողութիւն ընելու պիտի աշխատի, ոչ իբր ի մոլորութենէ դառնալով ի ճշմարտութիւն, այլ որպէս զի ազգովն աստուածային սիրոյն ստուգիլ փափագող լինելնին ցուցնեն: Կազդարարէ ևս թէ իրենք ալ իրենց առաջարկներն ունին, Յոյներուն վրայ տեսնուած գայթակղութեանց նկատմամբ. և պիտի պահանջեն որ անոնք ալ Յունաց կողմէն վերցուին: Գալով գումարուելիք ժողովոյն, Լամբրոնացին ծանօթութեանց մէջ կըսէ, թէ Ներսէս հրաման հանց յամենայն Հայաստանեայս, սկսեալ յաթոռոյն Աղուանից մինչեւ ի կողմանս Սուրացոց եւ մինչեւ յարեւմտային կողմանս: Սակայն հրաւիրագրոյն պատճէնը չդներ, այլ լոկ ազդարարութեան թուղթ մը կայ առ Արևելեայս, թէ առանց իրենց բան պիտի չորոշուի, ուստի զրոյցներէ չվրդովուին (Ընդհ. 209): Ստեփաննոս անուն վարդապետ մըն ալ կը յղէ յարևելս, միաբերը իմանալու պաշտօնով: Ըստ այսմ ստորգ է թէ Շնորհալին թէև ժողով գումարել ուզեց, բայց հրաւիրելու չհասաւ: Յաջորդ ժողովներու մէջ ալ երբէք յիշատակութիւն չենք գտներ որ Շնորհալին իրօք ժողով մը հրաւիրած ըլլայ:

49. Այլ եթէ հրաւիրած ալ լինէր, դարձեալ միութեան



խնդիրը նոր քայլ մը պիտի չառնէր. զի նոյն 1773 տարին Շնորհալոյն կեանքին վերջինը եղաւ. և այստեղ կը փակուի կամ կընդհատի միութենական խնդիրը, որչափ ինչ կը պատկանի Շնորհալոյ ժամանակին 1166-է 1173: Այս կէտին հասնելով նորէն կուզենք դիտել տալ, թէ անհնար է Շնորհալոյն ընթացքին մէջ գտնել փոքրիկ մի կէտ անգամ, որով նա հեռացած լինի իւր եկեղեցւոյն դաւանութիւններէն և աւանդութիւններէն և ծէսերէն. որչափ ալ հոգւով չափ հետամուտ եղած է և ամեն զոհողութեանց պատրաստականութիւն ունեցած է, որպէս զի Քրիստոսի եկեղեցւոյն ցանկացեալ միութիւնը վերահաստատուի: Հռովմէական եկեղեցւոյն հետ ուղղակի յարաբերութիւն ունեցած չէ, յարդած է յունական եկեղեցին թէպէտ հռովմէականին հակառակ, այլ յայտնելով նորա թերութիւններն ալ, իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ առանձնակի սովորութիւնները ազատ ճանչցած է, որպէս զի Հայոցն ալ յարգուի. ամեն եկեղեցեաց մէջէն էական և հիմնական կէտերը քաղելով, միութեան խարիսխ մը կազմել ուզած է, և զայդ անհնարին չէ կարծած, բարեմտաբար ենթադրելով թէ այն ուղիղ հոգին զոր ինքն ունէր իբր Հայրապետ Հայոց, կրնար գտնուիլ ուրիշ եկեղեցեաց տիրապետութեան հետամուտ հայրապետներուն վրայ: Երբ Թէոքիանոսի վեճերն էին որք մեկնութեանց ձեւով կը յառաջէին, տակաւին յուսոյ տեղ կրնար ըլլալ. բայց երբ հռչակաւոր ինք գլուխները տեսնուեցան, Շնորհալին ալ զգաց թէ ուրիշներ տարբեր ջուրերու վրայ կը նաւարկեն: Առաջին գլուխը, որ է բնութեանց խնդիրը, կը լուսաբանուէր իններորդով, յորում Յոյներ կաթողիկոսութիւնը իրենց ենթարկելու առաջարկը յայտնապէս մէջտեղ կը դնէին: Այդ ամենը նախադասելով էր ի հարկէ որ Շնորհալին 1170-է 1173, իւր կենաց վերջին երեք տարիներու մէջ բարոյովին թուլցուցեր էր միութենական եռանդը, և իւր զբոլթիւնը կորուսեր էին նախկին հրաբորբոք աւիւնը, և դարձած էին լոկ ձևակերպութեան և պատշաճից նամակներ:

50. Շնորհալոյն գործունէութեան մնացեալ մասերը, կը վերաբերին ներքին կարգադրութեանց և մասնաւոր խնամոց, զորս պէտք է քաղենք մեզի հասած նամակներէն: Գլխաւորն է Սրեւորդեաց դարձին համար Սամոսատիոյ Թորոս եպիսկոպոսին և Գագան իշխանին գրած նամակը, յորում կը կարգադրէ դարձող արեւորդիները եկեղեցւոյ մէջ ընդունելու համար հարկ եղած պայմանները և արարողութիւնները (Ընդհ. 223): Այս արեւորդիք կը նկարագրուին իբրեւ դիւաց պաշտօն մատուցանող աղանդ մը, ի յայտ կը նմանին այժմեան Սէգիդներու, միւս կողմանէ կը



համեմատութիւն յոյն Պողոմիոս կամ Բագուել կոչուած աղանդաւոր-  
ներուն, որք Պաւլիկեանց սերունդ էին ի Բուլղարիա, և այն  
ատեն Արևորդիք ալ կարող են նկատուիլ Թոնդրակեցւոց սերունդ  
և Գրիգոր Պահլաւունայն ժամանակ յիշատակուած Ամայեցւոց մի  
հիւղ. զի տեղով ալ իրարմէ շատ հեռու չեն, և Մըշապետաց  
բնակիչներ են հաւատարապէս: Նկատողութեան արժանի է և  
կարսեցւոց ուղղած զիրը, յորում հանգուցեալ Աբրահամ եպիս-  
կոպոսի տեղ, ժողովուրդին ընտրած ու ընծայած Խաչատուր  
քահանայն եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ և կը զբկէ: Այս թուղթէն  
կը քաղենք թէ մէջէն Շնորհալոյն ժամանակը պահուած էր  
տակաւին եկեղեցւոյ հնաւանդ սովորութիւնը, որով ոչ թէ վա-  
նականաց այլ քահանայից դասէն կառնուէին վիճակաց առաջ-  
նորդները: Շնորհալին ներքին մեծ յուզումներ ու խնդիրներ  
չունեցաւ, այլ արթուն կերպով հովուեց ու խնամեց իւր ցը-  
րուեալ հօտը, և որչափ պարագայք կը ներէին, ջանաց ամեն  
կողմ տարածել իւր հայրապետական հոգացողութիւնը:

51. Ներքին գործունէութեան մէջ Շնորհալոյն մեծազոյն  
երախտիքը ծիսական բարեկարգութիւնն է, և մեր այժմեան  
ծիսական կարգերը Շնորհալոյն տուած վերջնական ձևովը մնա-  
ցած են. զի անկէ ետքը կատարուած փոփոխութիւնք կամ յա-  
ւելուածք կարի իսկ սակաւ են և էականը չեն այլայլեր: Ժա-  
մերգութեանց առաջին ձևը Թարգմանչաց կարգաւորութիւնն է,  
որ Սահակէն սկսելով Մանգալունիին կը փակուի, այլ այս  
նախնական կարգադրութենէն ամբողջական յիշատակ մը հա-  
սած չէ: Օձնեցւոյն գրութիւնք ծիսական կարգադրութիւններ  
ունին ժամերգութեանց վրայ. Անձեալոյն մեկնութիւնն ալ  
գրեթէ ամբողջական կարգ մը կը պարունակէ. թէպէտ իդէպ  
է ենթադրել թէ ճշմանակուած ու զանց եղած կէտերն ալ պէտք  
է գտնուին: Շնորհալին ժամագիրքն ու շարականը լեցուցած է  
իւր երգերով, և շատ կարգադրութիւնների աւելցուցած է տօ-  
նացոյցին վրայ, զորս մի առ մի յառաջ բերել այս տեղին չը  
պատկաներ, և շատերն ալ հանրածանօթ են: Կէտ մի միայն  
հարկ կը սեպենք դիտել տալ թէ Շնորհալոյն դարը հոգևոր  
պաշտամանց յոյժ եռանդեան դարը չէր. և չկրնար ենթադրուիլ  
որ Շնորհալին յաջողած լինի իւր կամքով հոգևոր պաշտամանց  
բնուր ծանրացնել: Մեք կը կարծենք ընդհանրապէս թէ նա  
թեթեւցուցած է, թէ զլխաւորապէս այն ժամանակէն կսկսի  
սաղմոսները շարականներու հետ փոխանակելու սովորութիւնը:  
Սաղմոսները թերևս սկսած էին տաղտկալի դառնալ, մանաւանդ  
օրական ութը կանոն բաղելը, և աւելի զուարճալի և հաճելի  
լուսով



պիտի լինէր օրին յարմար երգերով ճոխացնել հասարակաց աղօթքները: Ծնորդալին ոչ միայն աղօթասէր մը եղած է, այլ և լաւ քերթող և լաւ երաժիշտ, որ ինքն երգերը յօրինած է և ինքն նուագած, և ինքնին եկեղեցական պաշտօնէից և հաւատացելոց սորվեցուցած: Անշուշտ այն ատեն օգուտ կը քաղէին երգեցողութեան խաղերէն, որոց հին ուսումը այժմ բոլորովին անծանօթ մնացած է, և զարմանալի է որ տարածեալ լինելու սահմանեալ ուսում մը իսպառ կորստեան մատնուած է:

52. Ծիսական բարեկարգութիւններն չեն աւարտեր լոկ շարականաց և երգոց յօրինուածով: Եկեղեցական պաշտամանց հոգին և կարգը, և ընդհանուր ձեւակերպութիւնները և ասութեանց կանոնները պէտք է որ միօրինակ լինին, և այդ միօրինակութիւնն ալ հիմնուած լինի նախնական և հնաւանդ ձևին վրայ: Կերեի թէ դայթական Հայեր շատ զօրաւոր չէին ի մասինս, և նոյն իսկ Սիաւ լերան հազարաւոր վանականք, որոց աշակերտած էր և ինքն Ներսէս, մեծ հեղինակութիւն չէին զգար իրենց վրայ: Ծնորդալին պարտաւորուեցաւ յատուկ հարցումներ ուղղել և տեղեկութիւններ առնուլ Թեղենեաց և Մաքենեաց մեծ ուխտերէն, որք աւելի նշանաւոր էին իրենց ճշտապահ կարգադրութեամբ: Անցեալ դարու ժամագիրքներն ալ ունէին ընդարձակ հրահանգ մը Խորատ ժամատեղեաց անուամբ, յօրինեալ ծնորդալոյն հետեւողութեամբ Թեղենեաց, և Մաքենեաց, սակայն նոյն հրահանգն ալ կըսէ թէ Ծնորդալին թերին լրացուց և յայտնի աղաւաղեալը ուղղեց: Այդ հրահանգը, ի բաց առեալ այն մասերը՝ զորս յետագայ սովորութիւնք փոփոխեցին, մինչև ցայսօր լաւագոյն ուղեցոյցն է մեր ժամասացութեանց: Չենք կարող մերժել թէ Ծնորդալին քանի քանի կէտերու մէջ առաջնորդուեցաւ օտար եկեղեցեաց սովորութիւններէն, և անոնց մէջ լաւագոյն տեսածներէն ինչինչ փոխառութենէ յետոյ կ'ստուգուի թէ կարի սակաւ են ընդհանուր պաշտամանց, և ժամասացութեանց և պատարագի մէջ եղած օտար փոխառութիւնք, և Ծնորդալին ուզած է աւելի նոյն իսկ ազգային եկեղեցւոյն ոգւովը բարեկարգել ազգային պաշտամունքը:

53. Գլխաւոր խնդիր մըն է ձեռնադրութեան մաշտոցը, որուն փոփոխութիւնը կը վերագրուի Ծնորդալոյն, այլ մեզի հաւանական չերեիր այդ կարծիքը: Մանօթ է որ քահանայական աստիճանները եօթներէն ըստ Լատինաց և չորս ըստ Յունաց: Յունականներն են 1. քահանայ, 2. սարկիսագ, 3. դպիր կամ



կիսաւարկաւագ. 4. ընթերցող կամ անագանոս, իսկ Լատինագաններն են. 1. քահանայ. 2. սարկաւագ, 3. կիսասարկաւագ, 4. ջահընկալ, 5. երգմանեցուցիչ, 6. ընթերցող, 7. դռնապան. երկուքն ալ ունին աստիճանաց պատրաստութեան վիճակ մը, որ է երգեցողն կամ սաղմոսերգուն: Ամեն յիշատակք և մինչև ցայսօր անխախտ պահուած մեր ծիսական պահանջմունք, չորսէ աւելի աստիճան չեն ենթադրեր և չորսէ աւելի աստիճանի ալ գործ չունին և անվրէպ է թէ ի նախնուն չորս էին նաև հայ քահանայութեան աստիճանները: Այժմ եօթն են, և այդ փոփոխութիւնը նուիրագործելու փափագը զայն Շնորհալուոյն կը վերագրէ: Սակայն Շնորհալին երբէք Լատինաց հետ յարաբերութիւն չունեցաւ, որ անոնցմէ բան մը փոխանցէ: Երկրորդ իւր միութենական գործունէութիւնը Յունաց հետ լինելով հնար չէր որ յունական ուղղութիւնէն խոտորէր: Երրորդ՝ Լամբրոնացին որ Շնորհալին բաւական յետոյ ծաղկեցաւ և եկեղեցական կարգաց վրայ գրեց, և որ Լատինաց հետ սերտ յարաբերութիւններ ունեցաւ, ինքն իսկ տակաւին չգիտեր աստիճանաց եօթը լինելը և միշտ չորս աստիճանաց վրայ կը խօսի: Վերջապէս եօթն աստիճանաց ձեռնադրութեան մաշտոցը՝ զոր այժմ կը գործածենք, և որ յայտնապէս լատինէ փոխանցուած է, հինին վրայ նորը զգեցնելով, Շնորհալուոյն գրչէն ելած չերևիր և աւելի ստորին ժամանակաց գործ կը տեսնուի, գուցէ դար մի ևս յետոյ, երբ լատինական ազդեցութիւնն սկսաւ տիրել Կիլիկիոյ աթոռոյն մէջ:

54. Այդչափ ինչ բաւական լինի Շնորհալուոյն նկատմամբ: Աւելի երկար գրել հնար էր, այլ մեր նպատակէն աւելի կը լինէր: Շնորհալին մի կողմանէ ներքին բարեղարդութեան և միւս կողմանէ եկեղեցական միութեան զբաղումներով անցուց իւր եօթնամեայ (1166—1173) կաթողիկոսութեան ժամանակը, և լի արդեամբ և ամօք 71 տարեկան հասակին մէջ վախճանեցաւ, յամսեանն օգոստոսի, որ օր երեքտասան էր, յաւուր հինգշաբթիով. և ի թուականիս հայոց ի վեցհարիւր քսանևերկուս որ է 1173 օգոստոս 13, ինչպէս կ'ըսէ Լամբրոնացին ի ծանօթութիւնս, թէպէտ և այլուր կըսէ «յօգոստոսի հինգ», և որովհետև օգոստոսի 13-ը հինգշաբթի չէր, այլ երկուշաբթի էր այն տարին, և օգոստոսի հինգն ալ կիրակի է, հետևաբար հինգշաբթին ամուր բռնելով պէտք է դնել ի 9 կամ ի 16 օգոստոսի, որ է Աստուածածնայ պահոց, կամ նոյն իսկ Շնորհալին հաստատուած Աստուածածնայ իննօրէքին հինգշաբթին: Թաղումը եղաւ մեծահանդէս շքով. եկեղե-



ցականաց բազմութիւն հաւաքուեցաւ ամեն կողմերէն, քանի մի օր մարմինը պահուեցաւ, մինչև որ բազմութիւն ժողովուրդի և նոյն առթիւ ալ որոշուեցաւ Շնորհալուոյն տարեկան յիշատակը կամ տօնը կատարել: Մըբ մահուան գոյժը Կոստանդնուպօլիս հասաւ, այնտեղ ալ սուգ եղաւ, և Մանուէլ կայսր ցաւեցաւ որ միութեան գործոյն մեծ գործակիցը կորաւ, այլ հրամայեց, կ'ըսէ Լամբրոնացիին ի ծանօթութիւնս, որ իրենց եկեղեցեաց մէջ ընդ առաջին սուրբսն տօնախմութեամբ յիշատակուի ամ ըստ ամէ: Սակայն ոչ երբէք կը գտնենք որ Յունաց եկեղեցիին Ներսէս Շնորհալուոյ տօն կատարած լինի: Մեր մէջ իհարկէ նախ պարզ տարեգարձ մըն էր տօնուածը, զի հին ձեռագիր տօնացոյցներ չունին Կայեցւոյն անունը, այլ միայն յայտաւորք կը նշանակեն նորա յիշատակը սեպտեմբեր 25-ին և յունիս 13-ին, ինչպէս Ռուբինեանց ժամանակի կաթողիկոսներէն և Թագաւորներէն և Թագուհիներէն շատերուն անուններն ալ ժամանակին մեծագոյն անունն է Շնորհալին Ս. Ներսէս, այն որ հայրապետաց մէջ փառաւորագոյն, մատենագիրներու մէջ արդիւնաւորագոյն, սրբակրօն անձերու մէջ գերագոյն, եկեղեցւոյ և ազգի օգտակար եղողներու մէջ գերազանց. յամենայնի՛ր արձր գիրք մը կը գրաւէ, և կը նկատուի իբրեւ լրումն երանշնորհ Ս. Հարց Սկեղեցւոյս մերոյ, որք իբր պահապանք աւանդութեան և իբր վարդապետք հաւատոյ մեծ հեղինակութիւն կը վայելին կրօնական խնդրոց նկատմամբ: Մեք կը սիրենք ընդհանուր եկեղեցւոյ միաձայն աւանդութեան հեղինակութիւնը հասցնել մինչև հինգերորդ դարու սկիզբները, հալածանաց և երից Ս. Ժողովոց միջոցներու մէջ փակելով զայն, զի Դաղեղոսի ժամանակէն սկսան տարաձայնութիւնք: Անտի սկսելով կունենանք մեր եկեղեցւոյն սեփական Ս. Հարց շարք մը. որ Հայաստանեայց եկեղեցւոյն աւանդութիւնը պահած էն և ահա ասոնց շարքն է որ կը փակուի ի Շնորհալի հայրապետն և ի մեծ վարդապետն Ս. Ներսէս Կայեցի:

ՔՆՆԱՍԷՐ